

Kezdet és vég A konstantini modell válsága a totális diktatúrákban

A kereszténység három évszázados történelmi vándorlás, üldözésekkel tarkított elnyomás után élte meg azt a sorsfordító történelmi változást, amelyet a Milánói Ediktum 313-as kiadása, illetve az ezzel bevezetett átalakulás hozott el számára. Az érem egyik oldala a vallásgyakorlás szabadságának a biztosítása, az egyházszerződés felgyorsult folyamatai tanításbeli és szervezeti vonatkozásban is a zsinatok munkája nyomán, a kereszténységet elismerő intézkedések sorozata (mint az elkobzott javak, könyvek visszaszolgáltatása, a templomok építésének, illetve kialakításának a támogatása, a vasárnap ünnepnapként való védelme), ami az Ószövetségben olvasható nagy történelmi szabadítások emlékét idézte fel és tudatosította a korabeli kereszténységben.¹ Az érem másik oldalán azonban egyre fényesebben díszlett a császár képmása, ami a kibontakozó átalakulás politikai és társadalmi árát is jelentette: a kereszténység a birodalom megújításának szellemi és tevőleges résztvevője lett. Gyülekezeti szinten mélyreható feszültségeket keltett a gyülekezetekbe való, feltartóztatathatatlán és tömeges beáramlás, ami ugyan missziói lehetőséget is teremtett az érdeklődésből vagy megfontolt érdekből érkezők felé, ugyanakkor lehetetlenné tette a korábbi hitbeli mélység és a keresztény szellemiség minőségének a megőrzését. Szélesebb összefüggésekben pedig az egyház a hivatalos politika részévé vált – itt elég példaként utalnunk arra, hogy a császár közvetlenül és döntő módon befolyásolta, sőt nem ritkán uralta akár az egyházi szerveződésnek, akár teológiai tisztázódásának a folyamatait. Az ariánus vita 4. századi fordulatosa, a császári állásponton ez ellentétes oldalak között a többségi vélemény felé váltakozó története és politikai kezelése ékes példája a „hitvallásos” és a „hivatalos” teológia összetűzésének, aminek messze-menő következményei voltak természetesen az egyes teológusokra, egyházi vezetőkre, s így az átalakuló egyházi szervezetre is.²

* Korányi András (Budapest, 1974) középiskolai tanulmányait Budapesten végezte, 1998-ban fejezte be egyetemi tanulmányait az Evangélikus Hittudományi Egyetemen. 2000–2002 között Marburgban tanult. 2004-ben megvédte a doktori tézisét. 2006-ban a Corvinus egyetemen külügyi szakértői oklevelet szerzett. 1999-től az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatója. Kutatási területe: az egyház és állam kapcsolata a 20. században.

¹ A konstantini Római Birodalomnak mint az isteni gondviselés eszközeként a bibliai párhuzama elsősorban az asszír-babiloni fogság nagy szabadító uralkodója, Círusz király, aki az addig elleneséges és leigázó birodalom uralkodójaként, ugyanakkor mégis Isten választott eszközeként lesz a zsidóság szabadítója. A kereszténybarát Római Birodalomnak ilyen gondviselészerű összefonódása Isten evilági és üdvtörténeti terveivel közvetlenül inspirálták Augustinus nagy művének, a *De Civitate Dei*-nek a megírását az 5. században kibontakozó válság és birodalmi összeomlás időszakában.

² Elegendő itt két nagynevű egyházatyára utalnunk: Athanáziosz (†373) alexandriai pátriárkára, akit az ariánus vita különböző szakaszaiban összesen ötször száműztek, illetve büntettek meg a

A fordulat nagyságát és mélységét tekintve tehát kézenfekvő lenne az 1700 évvel ezelőtti fordulatot inkább a totalitárius diktatúrákat követő rendszerváltozás(ok) korával párhuzamba állítani a 20. század történetében, hiszen ebből az időből is ismerünk „kárpothasi”, azaz visszaszolgáltatási intézkedéseket, szintén megnyíltak új lehetőségek az infrastruktúra megújítására és bővítésére, s végül lépések történtek még a vasárnap védelme érdekében is. Ahhoz azonban, hogy az állam és az egyház közötti kapcsolatok legújabb kori összefüggéseit elemezni tudjunk, elkerülhetetlen az éppen ebben a kapcsolatrendszerben komoly változásokat, mély sérüléseket hozó totalitárius diktatúrák, illetve a háttérükben meghúzódó totalitárius ideológiák világával való összeütközés vizsgálata.

Ideologikus fertőzés és diktatórikus betegség

A totalitárius diktatúrák – legyenek azok fasiszta-nemzetiszocialista vagy kommunista-szocialista jellegűek – rendszerszervezési törekvésükben ugyanazonkon a stratégiai töréspontokon konfrontálódtak a kereszténységgel: a társadalmi kapcsolatok és jelenlét, az ifjúság nevelése, valamint a társadalmi nyilvánosság területén. Az első szorosan összefügg a teljes társadalmi önszerveződés felszámolásával, amiben az egyházak – mint reakciós és maradi tényezők – kiszorítása központi probléma volt, és az egyesületek, szerzetesi közösségek felszámolásán túl a gyülekezeti élet társadalmi elszigeteléséhez, „gettósításához” vezetett. A második kérdéskör az ifjúság nevelése volt, ami egyszerre irányult az egyházi oktatás-nevelés felszámolására, a keresztény közösségekben végzett hitoktatói, bérmentési/konfirmációs munka ellehetetlenítésére, valamint a családi élet és az ott zajló értékelvű neveltetésbe való erőszakos beavatkozásra. Végül a társadalmi nyilvánosságban sem csupán az egyházi, illetve keresztény-vallásos megszólalások korlátozása, cenzúrája lett elfogadott politikai cél, hanem a nyilvános propaganda gátlástalan felhasználása az egyházak és a keresztény vallásosság ellehetetlenítésére, sőt maguknak az egyházi és vallásos megnyilvánulásoknak a lehetőség (vagy olykor akár a lehetetlenség) szerinti felhasználására a rendszer és az ideológiai tartalom alátámasztására, akár a politikai igények kiszolgálására.

A diktatórikus hatalomátvételek és rendszerszintű berendezkedések egyharmar tudatosították az egyházakban és a teológusokban, hogy a diktatórikus hatalom által hangoztatott „(antagonisztikus) ideológiai ellentét” nemcsak gyakorlati, hanem sokrétű „világnézeti” ellentétet is jelent, azaz komoly teológiai dimenziója van. Mindez természetesen a mai kutatásban is tudatosítja, hogy a totalitarizmusnak nemcsak konkrét eseménytörténete van, ami szerves része a korszak általános történelmének is, hanem ezzel párhuzamosan és túlmenően létezik a totalitárius eszmerendszerekre, ideológiákra vonatkozó viszonyulás vonala is a történelem menetében. Annál is inkább kell ezt tudatosítanunk és hangsúlyoz-

niceai zsinati határozatok melletti következetes teológiai kiállása miatt, illetve a milánói Ambrosiusra († 379), aki ezzel szemben kemény politikai befolyással meghátrálásra tudta kényszeríteni a nagyhatalmú Theodosius császárt és ariánusbarát környezetét nyugaton. Bár a két történelmi példa két, egymástól igen különböző egyházvezetői pozíciót tükröz, mégis mindkettő egybehangzó illusztráció az egyház politikai tényezővé válására.

nunk, mert mindenki előtt nyilvánvaló tény, hogy ezek az ideológiák akkor is léteznek és hatnak, ha éppen nem tudják magukhoz ragadni a hatalmat és átfogó erőszakot tenni a társadalom és az államberendezkedés rendszerén. Az egyház- és teológiatörténet számára pedig legalább ennyire nyilvánvaló, hogy a diktatúrákra és ideológiákra adott teológiai reflexió és gyakorlati, életvitelszerű útmutatás – hitvalló élet – a kérdéskör legnagyobb egyházi kihívása.

A megvalósuló diktatúra és a diktatórikus ideológia kettőssége érdekesen mutatkozik meg a konkrét eseménytörténet szintjén is. Mind a nemzetiszocialista, mind a kommunista hatalomgyakorlásra jellemző az ideológiák mentén szerveződő párhatalom és a kormányzást végző apparátus közötti feszültség az egyházi kérdéskör kezelésében. Ez a kettős vonal kimutatható Németországban Hitler idején, ahol a „Führer” az 1930-as évek során hol az NSDAP főideológusai által megálmodott forgatókönyv alapján, hol a miniszteriális rendszereken keresztül igyekezett a protestáns egyházakat maga alá gyűrni. Ezt elemezve láthatjuk a birodalmi elv egyházra való kiterjesztésének ideológiai kísérletét (Reichskirche), majd ennek kudarcra utána a kormányzati ellenőrzés alá vonás pragmatikus lépéseit, miközben a náciizmus eszmei kérdéseiben továbbra is erőszakos hatások tömkelegének tették ki az egyházakat (pl. a zsidókérdésben). Bizonyossággal mondhatjuk ki, hogy a hatalomnak kétféle ága, s ezzel együtt kettős – kormányzati és pártideológiai – eszköztára egymástól megkülönböztethetően, mégis együttesen szolgálták a diktátor és a diktatúra terveit. Hasonló hatalmi polarizáció jellemző a kommunista diktatúrákra is, erre hozhatjuk példának a magyar kommunista-szocialista korszakot is, ahol a – változó nevű – kommunista párt agitprop ágazata, a belügyminisztérium politikailag instruált III. főosztálya és az Állami Egyházügyi Hivatal rendszerében különböző eszközökkel, egymástól ugyan nem függetlenül, de egymás felől olykor nem is informálva ellenőrizték és befolyásolták az egyházak működését, mindennapi életét és szolgálták ki a diktatúra céljait.

Az evangélikus egyházak reakciói a totális diktatúrák idején

Egy összehasonlító tanulmány keretei csupán azt teszik lehetővé, hogy néhány szemelvényben tekintsünk ki a különböző totalitárius diktatúrákban élő evangélikus egyházak teológiai és szervezeti válaszkereséseire. A sort nem kezdhetjük mással, mint az 1934-es Barmeni Teológiai Nyilatkozattal³, amelyben mindenekelőtt Karl Barth, valamint Thomas Breit és Hans Asmussen munkájával a német protestantizmus 6 pontban fejtette ki teológiai kritikáját a formálódó hitleri diktatúrával szemben. A nyilatkozatban ilyen mondatokat olvasunk: „Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház igehirdetése forrásaként köteles lenne Istennek ezen egyetlen szaván kívül más tényeket és hatalmasságokat, jelenségeket és igazságokat Isten kinyilatkoztatásául elfogadni.” (1. tétel) „Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyházban ezen az egy szolgálaton kívül hatalmi szóval kiküldött vezérek is lehetnének, vagy ilyeneket elfogadhatna az

³ Barmeni Teológiai Nyilatkozat. In: *Evangélikus Theologia* (1948/1) 47–48.

egyház.” (4. tétel) „Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház az Úr szavát és tetteit az emberi dicsőségtől elkáprázottan valami önkényesen választott kívánság, cél vagy terv szolgálatába állíthatná.” (6. tétel) A jellegzetesen igei alapú (barthiánus) teológiai nyilatkozat világossá tette, hogy a náciizmus ideológiája és hatalomgyakorlása, valamint az egyház teológiája között markáns ellentét áll fenn.

Hasonlóan markáns az 1945-ben mártírsorsra jutott német evangélikus teológus, Dietrich Bonhoeffer teológiai álláspontja, aki éppen a nemzetiszocialista diktatúra által támasztott, feltétel nélküli engedelmisségi igényével állította szembe a Krisztus hívására engedelmisséggel követésre induló tanítványok példáját híressé vált könyvében, a *Követésben*: „hit csak a (Krisztusnak való) engedelmisségben létezik, soha sincs engedelmisség nélkül, s a hit csak az engedelmisség cselekvésében hit.”⁴

Kevésbé ismert nemzetközi és hazai téren a norvég evangélikus egyház hitvalló küzdelme a német megszállás 1940 és 1945 közötti időszakában. Ebben nem csupán az figyelemre méltó, hogy ezzel a norvég egyház a nemzetiszocialista ideológiával és hatalomgyakorlással szembeni ellenállás vezető erejévé lett Norvégiában, hanem az is, hogy – a világi felsőbbség iránt gyakran túlzott lojalitással vádolt – lutheránus teológiai hagyományban keresett igazodási pontokat ehhez a kritikus állásponthez. A közvetlen hivatkozás Lutherre – *ha részeg a kocsis, le kell lökni a bakról* – csupán kiindulópontja volt egy olyan teológiai folyamatnak, amelyben Eivind Berggrav oslói püspök, norvég prímás vezetésével 1942-ben eljutottak *Az egyház alapja* címet viselő hitvalláshoz. Ebben a következőket olvashatjuk: *Ha tehát a felsőbbség félelemmel tölti el a lelkeket, holott ezek csak Isten útját járnak, az nem Isten akarata szerinti felsőbbség, és ilyenkor az egyház Isten és ember előtti kötelessége, hogy az igazság szavát hallassa e felsőbbség számára. Ahogyan az Írás mondja: Emberfia! Órállóvá tettelek téged Izráel házában. Ha ígét hallasz tőlem, figyelmeztetes őket az én nevemben!* (Ez 3,17)⁵

Mindezek a tapasztalatok közvetlenül hatottak a magyarországi protestantizmusra a kommunista diktatúra második világháború utáni kiépülése idején. Barth teológiája és az ebből következő ellenálló állásfoglalása különösen a református körökben terjedt el, amit sajnálatos módon később beárnyékolta a svájci teológus baloldali beállítottsága, s ennek nyomán a kommunista diktatúrával szembeni kevésbé határozott kiállása. Eivind Berggrav norvég püspök viszont nemcsak hivatalosan állt ki bebörtönzése során 1948 szeptemberében a hitvalló evangélikus püspök, Ordass Lajos mellett a magyar kormánynál,⁶ hanem korábban tanácsokkal is ellátta őt a várható összetűzések idejére: a norvég egyházi harcban szerzett tapasztalataiból néhány egymondatos tanácsot adott. Ilyenféleképpen: *Nem elsietni a dolgokat, de egy pillanatra sem elkésni!* – *Kicsi és nagy dolgok*

⁴ Bonhoeffer, Dietrich: *Követés*. Luther Kiadó, Budapest 2007, 44.

⁵ Korányi András – Orosz Gábor Viktor – Reuss András: *A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával 1940–1945*. Luther Kiadó, Budapest 2007, 137.

⁶ Ordass Lajos: *Önéletrajzi Írások I.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1985, 384–385.

között élesen különbséget tenni! – Tisztára a Biblia és a Hitvallási-iratok alapján állva folytatni a küzdelmet! – Lehetőleg semmit sem följegyezni! Inkább vesszen el valami az emlékezetből, mint feljegyzéssel okot adni a vádaskodásra! A diktatúra kibontakozása nyomán a társadalmi térben, az oktatás-nevelésben és a köznyilvánosságban Ordass Lajost – ellenálló kiállása miatt – börtönbe vetették, majd ismételtén félreállították.

Újfajta kihívást jelentett az 1956 előtti és azt követő nyílt diktatúra után, az ún. kádári konszolidáció nyomán kibontakozó újabb szocialista berendezkedés, amely a rendszer legitimálása érdekében az egyházak irányában is kettős politikát követett. Egyrészt fenntartotta, sőt kiterjesztette a kormányzati és belügyi felügyelet és beavatkozás rendszerét, a másik oldalon viszont igyekezett a népfrontpolitika keretein belül szerepeltetni őket egy semlegesített társadalmi szerepkörben. Az egyházi útkeresés ebben az időben a nyílt együttműködéstől az adott körülmények közötti, „ahogyan lehet” alapon álló berendezkedésen át az ellenzéki ellenállásig terjedt. Mindezeknek a vonaloknak a teológiai lenyomata ma már kutatható, és a korszak feldolgozásában elkerülhetetlen feladat. Ugyanakkor ezek a dilemmák visszavezetnek minket sokkal messzebbre, a mai megemlékezésünk témáját adó konstantini fordulathoz is, amellyel az antik császár a misszió és tanúságtétel, a társadalmi nyilvánosság és a politika közötti útvesztők, alkurendszerek és hitvalló helytállások világába vezette az egyházat, az egyházakat. Amikor a vallási béke ünnepeként idézzük fel az 1700 évvel ezelőtti fordulatot, azt is hozzá kell tennünk mindig, hogy ezért milyen nagy árat kellett fizetnie a kereszténységnek időről-időre.

⁷ Ordass Lajos: *Akikkel az Úton találkoztam*. Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest 1996, 41.